

ŞERHU'L-MENÂR HAKKINDA

I

A. Mertol TULUM

Yazımızın konusunu teşkil eden türkçe Menâr şerhi, Bursa Orhan Kitaplığı-Haraççioğlu 697 sayıda kayıtlı bir yazmadır. Şerhu'l-Menâr li'l-muşannifi bi't-Türkî adını taşıyan bu yazmayı ilk olarak Muharrem Ergin tanıtmıştır¹. Bu kısa tanıtma yazısında, eserin kaba bir tasvifi verilmekte, sonra dilinin ehemmiyetine işaretle, "Şark Türkçesi'nin ilk nümûnelerindendir" denilmektedir. Daha sonra yine Muharrem Ergin, Türkoloji Bölümü çalışmalarını tanıttığı bir yazısında² esere dolaylı olarak temas etmiş, bu defa onu Behcetü'l-hadâ'ik'in yanında, Batı Türkçesi'nin XIII. asırdan önceki iki asırlık karanlık devresinin ilk metinlerinden saymıştır. Muharrem Ergin'den sonra eser üzerinde geniş bir şekilde duran, Mecdud Mansuroğlu'dur. V. Tarih Kongresine sunduğu tebliğinde³ yazmayı imlâ, ses ve şekil özellikleri bakımından ele alan Mansuroğlu, eserin yazılış sahası ve devri üzerinde fikir yürütmüş ve şu neticelere varmıştır :

1. Şerhu'l-Menâr'ın dili mutlak olarak eski Anadolu türkçesi özelliklerini taşımamaktadır. Onda Güney-Batı türkçesi dil ve yazılış özellikleri yanında, eski Türk yazı dilinin devamı sayılabilecek unsurlar ve yazılış özellikleri de vardır.

2. Anadolu'da böyle karışık bir dille yazılmış epeyi dil yadigârı bulunduğu anlaşılmaktadır. (Ali'nin Kışsa-i Yüsufu, Behcetü'l-hadâik, Celâleddin Rûmî'nin bir kısım türkçe manzumeleri ile Şeyyâd Hamza'nın bir manzûmesi).

¹ Muharrem Ergin, *Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında*, TDED IV/1-2 (1950), s. 120-121.

² Muharrem Ergin, *Türkoloji Bölümü çalışmaları I*. TDED IX (1959), s. 137.

³ Mecdud Mansuroğlu, *Şerhu'l-Menâr'ın Dili Hakkında*, V. Türk Tarih Kongresi (Kongreye sunulan tebliğler), Ankara 1960, s. 367-374.

3. Daha Kâşgarlı Mahmud zamanında asıl türkçe, yâni umûmî Türk yazı dili yanında meydana geldiğini öğrendiğimiz Oğuzca, her ne kadar eski Anadolu yazı dilinin esasını teşkil ediyor idi ise de, Anadolu'da eski Türk yazı dili geleneği daha uzun zaman devam etmiş olmalı. (Bu hususta daha geniş bilgi için bk. M. Mansuroğlu, Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi, TDED IV-1952, s. 215-229).

4. Şerhu'l-Menâr, Anadolu'da, eski Türk yazı dili geleneğinin henüz devam ettiği bir devirde (XI. ve XII. asır) yazılmıştır.

Görülüyor ki, Muharrem Ergin ve Mecdud Mansuroğlu, Şerhu'l-Menâr'ın Anadolu türkçesinin XIII. asırdan önceki devresinin mahsûlü olduğu kanaatinde birleşmişlerdir. Bu kanaat daha sonra, eserden dolayı olarak bahseden A. Dilâçar⁴ ile Mustafa Canpolat⁵ tarafından da aynen kabul edilmiştir.

İlk bakışta gerçekten bir çok eski Anadolu türkçesi özellikleri taşıdığı görülen eseri, bir Anadolu sahası dil yâdigârı saymak ve XIII. asırdan önceki devreye mâletmek mümkün müdür? Eğer mümkün değilse, eser hangi sâhanın ve hangi asrın mahsûlüdür? Biz bu suallerin cevabını, bu yazımızda, sadece haricî delillere dayanarak vermeğe çalışacağız.

* *
*

Yazmamız, ilk satırlarda işâret ettiğimiz gibi, türkçe bir Menâr şerhidir. Harekesiz, hattâ noktasız eski Nesih ile yazılmış olup, ketebe kaydını da ihtivâ etmektedir; yâni baştan ve sondan eksiği bulunmayan tam bir nüshadır. Türkçe metin bir şerh olduğundan, tercüme eserlerde rastladığımız satır altı yazılışı yerine, arapça cümle ve ibarelerden sonra türkçe tercüme ve şerh tarzındadır. Mukaddime ve Hâtime'si olmadığı gibi, şerhe esas olan arapça metnin kime âit olduğu hakkında, içinde herhangi bir kayda da rastlanmamaktır. Fakat yazmamızın eksiksiz olarak arapça metni de ihtiva etmesi, türkçe şerhin dili üzerinde fikir yürütmeden önce, bu metnin kime ve dolayısı ile hangi asra âit olabileceğini tesbit etmeği gerekli kılmaktadır. Bu noktadan hareket edilince, sırf dil özelliklerine bakılarak varılan neticelerin aslında sağlam temellere dayanmadığı ve yazmamızın Türk Dili

⁴ A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, TDK yayınları: 227, Ankara 1964, s. 97.

⁵ Mustafa Canpolat, *Behcetü'l-ğadâik'in Dili Üzerine*, TDAY-Belleten 1967, s. 165-175.

اور کانتک ما لمدین سو عقبتیز در و لهذا ادا صبر فی
هدین لقسیمین حتی صل صار شهیداً م امدی محمد السهو

~~بولما دینی او خوندر فی انکم صبر اتینا او صبر انکی قسیم~~

بمع انرا اظه الکفر د امی ما و انرا ^{الفیروز} قنا الدور و لکی اکثر اول کسی شهید بولور

ع

ع

ع

والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و علی اله و آله

وسلم و قد فرغ الصدا الفعیر الی الله تعالی الراجی

عموره اکرم معیل بن عبدالله السبع

حرکس الجهدی المللی النامی و هاب

و فرام علی شمع الصالح العاصد صلیطو

لما عاه السکون بعد لله برحمته

متصل سهر دی الحکم

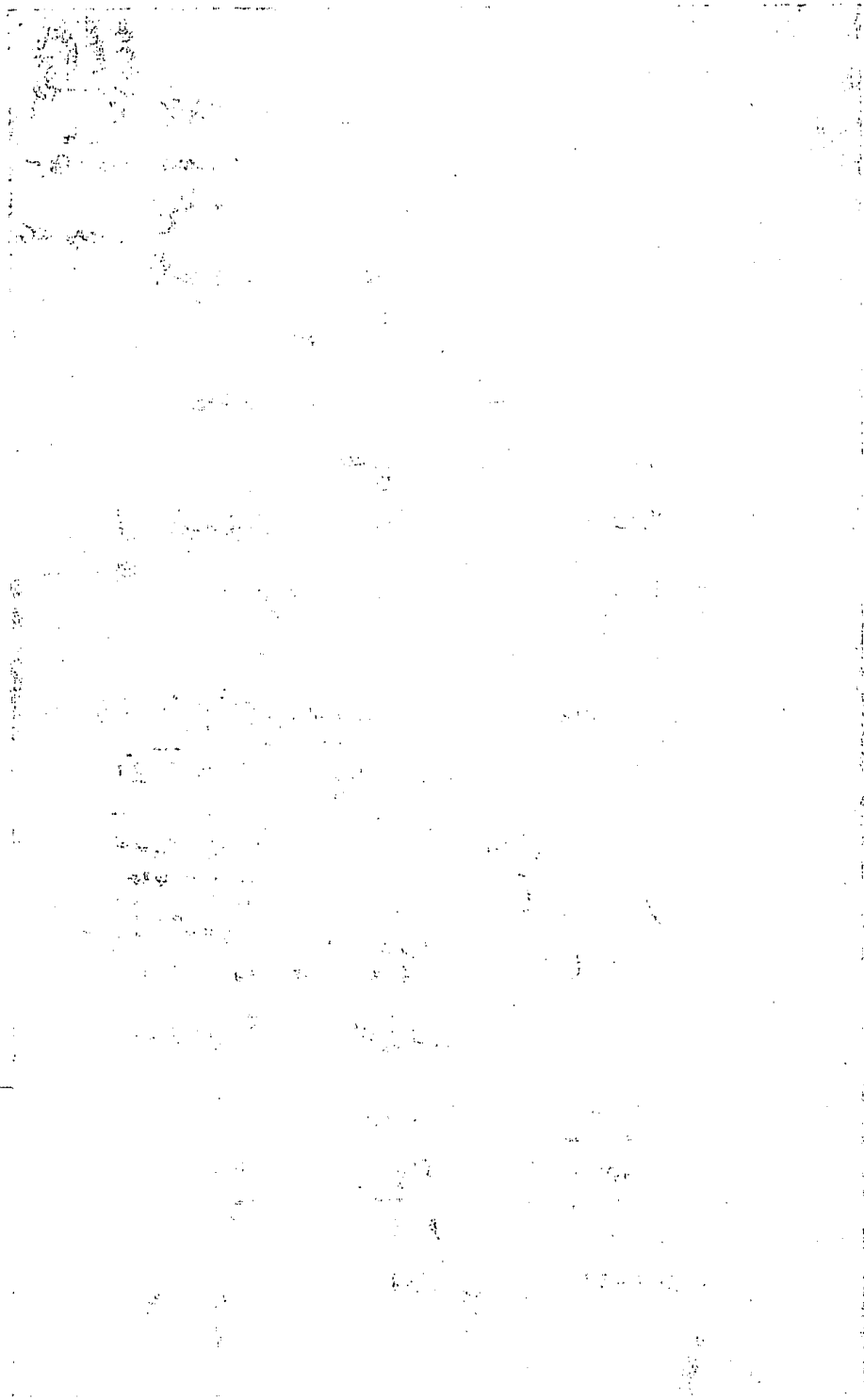
سم اربع و عمام

و حسنا الله

و نعم الولد

۱۵

اوج انواع مولود اول نوعی اوج قصید سیرت بود در کم اول
 وقت لایق بود بینک طرفی بولهای بی ادب ~~بسیاری بولهای بی ادب~~
 و چون یک سبب بولهای ناز و وقتیکه با خواتن باز یک طرف بود
 یا از آنکه احدی بول بولند بی او چون خرطیله خیزد یا مالک و حکم
 نماز است و طاری می بیند یا سکه او حرکت اولی است
 نماز واجب است ^{بوی} آمدی یا در آن طرف بلا سبب ~~مشافقت~~
~~تربودار بی اجتماع صدین مخالف در میان بولستان و مشافقت~~
 چیزی سبب اولی کرد و سر چیزی طرف بولگی که ~~است~~
عوضی بولگی از ای انا برور و هو اما ان مضاف الی
الحرا الاول او الی ما بلی اسدا الشریع او الی الحرا ناقص
 عند ضیق الوقت او الی جمله الوقت ^{است} و سبب بولمان
 تا بوی نوردن بر نما مضاف بولمان یعنی اما بود در کم اول چیزی تا
 مضاف و بولهای بولمان ^{اول او از حد او است} و عفا یا اسفا چیزی
 بولهای بولمان قلمساقی تا ر و قضا بکنی لیکن بولمان اول
 چقدر اول جزء ناقص سبب بولور بوکنی انداز اشیا
 اول و وطنی سبب و جوب بولور قلمدا لا اتاوی عصر
امسه فی الوقت ناقص بخلاف عصر بومه ^{بسی} وقت
 طبع سبب بولد و عددین و نرو و کجا ^{کجا} کونند که عصری

tarihi bakımından sanıldığı kadar ehemmiyetli olmadığı anlaşılacaktır. Şöyle ki :

a. Yazmamızın sırf isminden hareketle yaptığımız bir araştırma, Menâr'ın meşhur fıkıh ve kelâm âlimi N e s e f î'ye âit olduğunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim eserin İstanbul Kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaları⁶ ile yaptığımız karşılaştırma da bu hususu doğrulamaktadır. Asıl ismi *Kitābu'l-menār fî uşūli'l-fıkh* olan ve daha ziyâde *Menār u'l-envār* diye bilinen ve tanınan bu fıkıh kitabı üzerine İslâm âleminde sayısız şerhler ve hâşiyeler vücûda getirildiği gibi⁷, bizzat Neseffî'nin de, biri Keşfu'l-esrâr adını taşıyan iki şerhi bulunmaktadır⁸.

b. Asıl ismi Hâfîzu'd-dîn ebū'l-Berekât 'Abdullah b. Ahmed b. Maḥmūd olan ve kısaca Neseffî olarak anılan bu büyük âlim, Soğd ülkesinde Neseffî'de dünyaya gelmiş, Kirman'da el-Keḫbîye es-Sultāniye medresesinde müderrislik etmiş, 710/1310 yılında Bağdad'dan dönerken İzac'da ölümlere oraya gömülmüştür⁹.

O halde, en eski arapça şerhlerin 720/1320 ve 727/1326 tarihli olduklarına da işaret ederek, hemen kolaylıkla şu neticeyi söyleyebiliriz :

Elimizde bulunan bu türkçe Menâr şerhi asgarî XIV. asrın mahsûlü olabilir. Daha eski, yâni müellifin sağlığında meydana getirilmiş bir şerh olabileceği, uzak da olsa, bir ihtimal olarak düşünülse bile, bu tarihin de XIII. asrın sonlarından geriye gitmeyeceği muhakkaktır. Aslında, aşağıda göreceğimiz gibi, bu türlü zorlamalar zaten lüzumsuzdur. Kaldı ki, bu tarih böylece tesbit edildikten sonra, yazmamızın, taşıdığı dil husûsiyetleri ile bir eski Anadolu metni olmasına imkân ve ihtimal yoktur.

Böyle olunca, acabâ Şerhu'l-Menâr'ın asıl yazılış sahası ile yazıldığı tarih ne olabilir? Bu suallerin cevabını da ketebe kaydına dayanarak vermeğe çalışacağız.

Fotoğrafını verdiğimiz son sayfadaki kayıttan açıkça anlaşıldığına göre, elimizdeki nüsha *Muḫbil b. 'Abdullah es-Seyfî Çer*

⁶ Mes. bk. Süley. Ktp.-Lâleli 757, 792; Kılıç Ali Paşa 314; Nuruosmâniye 1367.

⁷ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn* II, s. 1823-1827; Brockelmann, GAL II, s. 250-251, Suppl. II, s. 263-265.

⁸ Bk. İslâm Ansiklopedisi, NESEFÎ mad.

⁹ Daha geniş bilgi için bk. İA, göst. y.

kesü'l - Muḥammedî el-Melikî en-Nāşırî tarafından 804 senesi zilhiccesinin /1402 Temmuz'unun başlarında "yazılmış" ve aynı zamanda Hânkāhu's-Şeyhün'da Şeyh Şaltuk'dan okunmuştur. Bir kitabın istinsah edilerek müellifinin huzurunda okunması ve varsa yanlışlarının düzeltilmesi, yazmalarda kayıtlarına sık sık rastlandığı gibi¹⁰, eski tahsil geleneklerindedir. Bunun yanında, bir eserin daha sonra istinsah edilerek başka bir âlim huzurunda okunması da vârit olabilir. Fakat her iki halde de, gerek okuyanın, gerek okutan kimsenin metin üzerinde istinsah yanlışları dışında bir tasarrufta bulunması düşünülemez. Nitekim bu nevi yazma eserlerde "doğrusu budur" anlamında "صح şahha" kaydından başka ilâve ve çıkmalar görülmemektedir. Halbuki yazmamızda-hele ilk 35 varaklık kısımda- türkçe şerh metninin hemen her satırda silinerek yeni bir şekilde yazıldığı, veya fazla izahların çizilip yetersiz görülen izahların genişletildiği, bazan yeni ilâvelerin bile beğenilmeyerek silindiği veya yeniden yazıldığı görülmektedir. Yazı ve mürekkepten anlaşıldığına göre, bunlar metne daha sonra yapılmış bir müdâhale eseri de değildir. O halde düşünülmesi gereken şu iki ihtimal vardır.

1. Türkçe metnin sahibi Şeyh Saltuk'dur.

2. Şerh bizzat Mukbil b. Abdullah tarafından yapılmış ve Şeyh Saltuk huzurunda okunarak, yanlışları düzeltilmiş veya isabetsiz yerleri değiştirilerek yeni ilâvelerde bulunulmuştur.

Birinci ihtimal zayıftır. Çünkü yukarıda dediğimiz gibi, Şeyh Saltuk şerhin sahibi olarak bu nüshayı ancak okuturken mukâbele eder ve istinsah yanlışlarını düzeltirdi. Eserin âdetâ yeni bir şerh hâline getirilmesi gibi bir durumu, müellifin bir başkasına okuturken yapabileceği çok zayıf bir ihtimaldir.

Bizce ikinci ihtimal gerçeğe en yakın olanıdır; yâni şerhin asıl sâhibi Mukbil b. Abdullah'dır. Menâr'ı türkçe olarak şerh etmiş ve kendisi ulemâdan olmadığı için, yaptığı şerhin sıhhatini ve doğruluğunu, Şeyh Saltuk önünde okuyarak görmek istemiştir. İşte bu şekilde Şeyh Saltuk'un müdâhaleleri ve ikazları ile eser üzerinde bir çok değişme ve ilâveler lüzûmu hasıl olmuş, dolayısı ile nüsha elimizdeki şekli almıştır.

¹⁰ Nitekim Süley. Ktp.-Lâleli 757 deki Menâr yazmasının bulunduğu cildin ikinci kitabı olan Yûsuf b. Kûmârî el-^cAnkarî el-ma^crûf bi-cemâli'l-Harrâî'nin, *İktibâsu'l-envâr fî şerhi'l-Menâr* isimli şerhinin, 790'da müellifinden okunmağa başladığı, aradaki boş varaklardan ikincisinin arka yüzünde kayıtlıdır.

O halde ketebe kaydındaki 804/1402 tarihi yazmamızın intinsah tarihi değil, yazılış tarihidir. Eser XV. asrın ilk yıllarına âit olup, otantik bir nüshadır. Bu teşhis, yazma dil özellikleri bakımından ince-nirken de anlaşılacaktır; çünkü eserin türkçesi, Memlûk kıpçakçasının XIV. ve XV. asırlardaki tipik dil özellikleri ¹¹ ile doludur.

* *
*

Mukbil b. Abdullah'ın kim olduğu meselesine gelince, nisbelerinden kolayca anlaşılacağı gibi, Çerkes memlûklerden olup el-Melik en-Nâsır'ın hizmetinde bulunmuştur. Bu sıralarda (804) kölemenler devleti tahtında el-Melik en-Nâsır ünvanını kullanan, Ferec b. Berkuk (1386/?-808/1405 târihinde, kölemenler arasındaki hoşnutsuzluğun artması üzerine, tahtını bırakıp bir müddet saklı kaldığı, sonra yeniden tahta çıkıp mevkiini elde ettiği bilinmektedir-) oturmaktadır; dolayısı ile Mukbil b. Abdullah'ın nisbeti onadır. İbn Tağribirdî'nin ¹² bahsettiği Mukbil b. Abdullah'lar içinde Ferec b. Berkuk'a nisbeti olan ve onun hizmetinde bulunduğu kaydedilen bir Mukbil b. Abdullah vardır ¹³. Ölüm tarihinin de uygunluğuna bakılırsa yazmamızın sahibi bu olmalıdır.

el-Emîr Zeyneddîn ünvanına sahip, sultan evlerinin (=ed-dür es-sultânîye) nin nâzır (=zimâm) ı olan bir rûmî tavâşî (=eṭ-ṭavâşî er-Rûmî) idi. Sultan Memlûklerinin (=ḥuddām) reîsi (=Re's) olmuş, Ferec b. Berkuk zamanında itibar ve haşmet kazanarak saadete erişmiştir. Sayısız emlâk ve evler yaptırarak, bunları Kâhiredede Bundredüyyîn caddesi üzerinde inşâ ettirdiği medreseye vakf etti. Ölümü 810 senesi Zilhiccesinin ilk cumartesi 28 Nisan 1408 Cumartesi günüdür.

Şeyh Saltuk hakkında maalesef kaynaklarda hiç bir kayda tesâdüf edemedik. Kendisi o devirde Meşîhatu'l-Hânkâh ünvanına sâhip ve Siryakos'taki Şeyhûniye Hânkâhı'nda oturan, mümtaz sûfi şeyhlerinden olmalıdır ¹⁴.

¹¹ Abbülkadir İnan, XIII-XV. Yüzyıllarda Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe", TDAY-Belleten 1953, s. 53-71; Ali Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Üzerinde Bir Gramer Denemesi (basılmamış Doktora tezi), Türkiyat Enst. No. 513.

¹² İbn Tağribirdî, *el-Menhelü's-şâfi ve'l-Mustavfi ba'de'l-vâfi*, Topkapı Ktp. Ahmed III, Arap. yazm. nr. 3108.

¹³ Bk. yk. göst. eser, v. 797 a.

¹⁴ Bk. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk-Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İ. Ü. Ed. Fak. yayınlarından No : 887, İstanbul 1961, s. 150.

N e t i c e :

Yukarıdan beri yaptığımız açıklamalar ve verdiğimiz delillerin ışığında, Şerhu'l-Menâr için şu kat'î neticeleri söyleyebiliriz :

1. Şerhu'l-Menâr, bir eski Anadolu türkçesi dil yâdigârı değildir.

2. Yazıldığı tarih asgarî XIV. asır başları olabilir. Fakat ketebe kaydı ile nüshanın gösterdiği husûsiyetler birlikte mutâlâa edilince, yazmanın taşıdığı 804/1402 tarihinin, asıl yazılış tarihi olduğu anlaşıl-maktadır. Böylece Şerhu'l-Menâr XV. asır başında yazılmış otantik bir nüsha olarak hüviyet kazanmıştır.

3. Mısır'da, yazılan Şerhu'l-Menâr, yazılış sahası itibârı ile, Kıp-çakça eserler arasında sayılmalıdır.